

PETRŐCZI ÉVA

PENGEVÁLTÁS NÉLKÜL

Miskolci Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitája a puritanizmusról

Nem túlzás azt állítanunk, hogy mindmáig meglehetősen feltáratlan maradt, s a részletebb elemzések körén kívül esett Miskolci Csulyak Gáspár és Telkibányai István anti-puritán–puritán pengéváltása. A két írás együttes vizsgálatára – ha vázlatosan is – egyedül Bán Imre vállalkozott 1958-as Apáczai-monográfiájában, ám ő is elsősorban csak könyvének főhőse szempontjából tárgyalta ezeket a meglehetősen feledésbe merült értekezéseket.¹

Annak, hogy e két 17. századi vitairatot oly ritkán elemezték, több feltételezhető oka is van. A mellőzés elsősorban abban keresendő, hogy a legcsekélyebb tényleges pengéváltás nélkül zajlott, nem zsinat alkalmával, nem népes és indulatos gyülekezet színe előtt, nem teátrális körülmények között, hanem kizárólag papíron, s még ott sem igazán dialogizáló formában. Igaz, csupán minimális időeltolódással, hiszen Miskolci Csulyak Franekerben, az 1654-es esztendő pünkösdi havának 21 napján² datálta könyve ajánlását, Telkibányai István pedig mindössze 8 nappal később, azaz május 20-án, ugyancsak Franekerben.³

Bán Imre hívja fel a figyelmünket arra, mi a jelentősége annak, hogy mindkét mű ugyanonnan, az utrechti Waesberg János (Johan van Waesberg) nyomdájából került ki. Bán az azonos helyszínben, a megjelenések egymásutánosságában a puritánus szellemű „utrechti kör”, Enyedi Sámuel és társai befolyását látja.⁴ Gondolatmenetét folytatva szinte önmagától adódik a feltételezés: nem lehetetlen, hogy Waesberg, a nyomdász is rokonszenvezett a puritán eszmékkel, s hogy talán épp ő juttatta el az akkortájt szintén Franekerben tartózkodó Telkibányainak a műhelyében készülő antipuritán értekezés egy példányát, esélyt adva ezzel a válasz, a cáfolat azonnali megírására és megjelentetésére. Vagy, hogy legalábbis ő maga adta át a készülő mű egy példányát az utrechti kör valamelyik tagjának, figyelemfelkeltés, válaszindukálás céljából. Johan Waesberg egyébként egy igen nevezetes, többgenerációs holland nyomdászdinasztia sarja, a cég épp az ő működése idején élte virágkorát, részben annak köszönhetően, hogy Elizabeth Janssonnal kötött házassága révén a németalföldi könyvkultúra élvonalába került.⁵ Elképzelhető azonban az is, hogy az 1654-ben ugyancsak Franekerben tartózkodó Telkibányainak

¹ BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 110–114.

² MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independentismus*, Utrecht, 1654 – RMNy 2558.

³ TELKIBÁNYAI István, *Angliai puritanismus*, Utrecht, 1654 – RMNy 2559.

⁴ BÁN, *i. m.*, 110–111.

⁵ *Lexikon des Buchwesens*, II, L–Z, red. Joachim KIRCHNER, Stuttgart, Anton Hiesemann Verlag, 1953, 857.

közvetlen provokációként maga Miskolci Csulyak Gáspár adta át elolvasásra a kéziratot; akár még a nyomdába küldés előtt.

Visszatérve a két, az írók eredeti szándéka szerint merőben ellentétes szellemiségű munka utólagos interpretációinak csekély számára: párhuzamos elemzésüket nagyon megnehezíti, hogy terjedelmük, hangnemük, de voltaképpen még műfajuk is annyira különböző. Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismusa* százötven oldalas, helyenként kifejezetten szószátyár, személyeskedő, sokhelyütt nagyon indulatos, több holland szerző munkáiból kompilált, de végeredményben egyéni hangú írás. Ezzel szemben Telkibányai mindössze negyven oldalas *Angliai puritanismusa* Amesius (William Ames) rövid és tárgyilagos értekezésének másodkézből, azaz a latin változathoz (amelynek alapját William Bradshaw értekezése, a *Puritanus Anglicanus* képezte) készült fordítása, igen kevés saját szöveggel. Egy állítás, egy cáfolat jellegű lépések nyomon követése tehát a két munka legfigyelmesebb olvasója számára is teljességgel lehetetlen. A pengék villanása még a papíron sem érhető tetten. E nehézségek ellenére talán mégsem lesz egészen haszontalan az itt következő „perújrafelvétel”, e látványos fordulatokban nem, de tanulságokban annál gazdagabb 17. századi „anti-dialógus” felelevenítése.

Miskolci Csulyak Gáspár olykor egészen túlhajtott, már-már gyűlölködő (legerőteljesebb formájában a két ajánlásban megnyilvánuló) puritánellenessége semmiképpen nem lehet meggondolt és igazságos elemzés tárgya az apa, Miskolci Csulyak István zempléni esperes nagyon hasonló magatartásának, illetve apa és fiú viszonyának legalább vázlatos felidézése nélkül. Az elfogult Zoványi Jenőhöz képest⁶ a mindmáig egyetlen Miskolci Csulyak István-monográfia szerzője, Harsányi István tárgyilagosan elemzi a Zoványit olyannyira felbőszítő, Tolnai Dali János ellen éveken át folytatott sárospataki beharc okait és indítékait: „Miskolczinak a Tolnai-perben való állásfoglalása, magatartása teljesen megfelelt esperesi és iskolai gondnoki tisztének. Nem volt barátja hirtelenkedő, elsietett újításoknak. Ő és társai a helvét hitvallás és a heidelbergi káté érvényességét és tekintélyét védték, s ezért tették ezeket a Tolnaival aláírandó feltételek elejéül. Tolnairól bővebb jellemzést írt már Szombathi, aki szerint ifjúságában civakodásokra és szakadásokra hajlandó volt.”⁷ Érdekes, hogy éppen a Miskolci Csulyak Istvánt oly sommásan elítélő Zoványi adja kezünkbe az egyértelműen Miskolci védelmére szolgáló, Harsányi István szavainak igazát bizonyító s a fiú hasonló magatartását is megvilágító szöveget. Ő (Z. J.) közli ugyanis a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1911-es, 1927-es, 28-as és 29-es kötetében Miskolci Csulyak István rendkívül tanulságos esperesi naplóját és leveleskönyvét. Az 1929-es kötetben szerepel egy 1635-ös keltezésű, tehát három évvel a Miskolci Csulyak–Tolnai Dali csatározások előtt íródott levél, amelyben a hit- és tanvédelem iránt elkötelezett esperes a sátoraljaújhelyi eklézsia iskolájának megmentését szorgalmazza; szavaiból kitűnik, hogy a hivatali feladatoként vállalt iskoláügy életének nem kiszabott penzuma, hanem szenvedélye volt: „...az sároújhelyi (sic!) eklézsia, ki midőn a régiségnek miatta elrothadott, fából csinált iskoláját fundamentumából mostan

⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911.

⁷ HARSÁNYI István, *Miskolczi Csulyak István élete és munkássága*, Debrecen, 1926, 15.

építeni kezdette, az mi kevés zsírocskája volt is, azt is mind reá költötte, de mégis az elindított építést véghez nem vihette, sőt ugyan nem is viheti, hanem az én supplicatióm által ilyen istenes dologban kényszerítettett N. U. és ti kegyelmetekhez folyamodni, hogy kegyelmetek (nagy valószínűséggel I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna) segítsége által elkezdett építések mehessen végbe. Annakokáért mindeneket Istenhez való szereteteiért intek és kérek, hogy az mely jókat Istentől az naponként való táplálásra vöttek, azoknak kicsiny morzsalékját ne szánják az Isten tisztességére kiadni.”⁸ A levél befejező szakaszából nyilvánvaló, hogy Miskolci Csulyak István gondolkodásában az iskolaügy s elsősorban az egyházi oktatás a via salutis, az üdvösséghez vezető út egyik legfontosabb eleme. Ebben pedig – bármilyen abszurdul hangozzék is – minden puritánellenessége ellenére pontosan a puritán pansophia elveit követi és gyakorolja.

Miskolci Csulyak Tolnai ellen folytatott hadjáratának, annak a törekvésének, hogy egyszer s mindenkorra kifizülje őt a pataki kollégiumból, számos oka volt. Ellenérzését minden bizonnyal növelte, hogy az 1638. évi debreceni zsinaton az Angliából, a londoni liga kebeléből éppen csak hazatért Tolnai Dali János oly gyorsan beférközött a fejedelem jóindulatába. Zoványi elfogultságához képest Csernák Béla nagyváradi egyháztörténész sokkal józanabban kommentálja az esetet, megemlítve Tolnai és társai számos olyan különcködését, amelyek az ortodoxia hazai köreit méltán ingerelhették. Ezek az „idegenmajmoló” gesztusok, s a velük szemben érzett viszolygás egyébként visszatérő témája lesz majd az ifjabb Miskolci Csulyak írásműveinek is, teológiától egészen a zoológiai kézikönyvig. Csernák a következőképpen látja a két generáción átívelő ellenségeskedés gyökereit: „A debreceni zsinat idejében (1638. szeptember 23.) már Tolnai is itthon lehetett, s jelentkezett a fejedelem előtt és tiltakozott a vádak ellen. Sikerült is megnyernie a fejedelem, I. Rákóczi György jó indulatát, aki a sárospataki főiskola igazgatótanárának nevezte ki [...] Sárospatakon azonban Tolnai, az iskola igazgatója és a debreceni zsinaton is jelen volt Miskolci Csulyak István lizskai lelkész, zempléni esperes, az iskola felügyelője közt kitört a harc, melynek folyamán Tolnai 1640 októberében Nagyváradon felkereste a fejedelmet. A fejedelem óhajására a tanári katedrát lelkészi állással cserélte fel. Hiába volt a debreceni zsinat szigorúsága, hiába Tolnainak a tanári székéből távozása, a reform eszmék még Tolnaiék sok gyarlósága, külföldieskedése, öltözködésben, testtartásban, beszédmódban tanúsított különcködése ellenére is hódítottak. A liga tagjaiból hiányzott az alázatosság és a kellő bölcsesség, hogy elveiket törvényes módon igyekezzenek megvalósítani.”⁹

Miskolci Csulyak István puritánellenességének – a közéleti-egyházkormányzati megfontolások mellett – alkatából, mentalitásából fakadó okai is szép számmal voltak. Ön-életrajzából tudjuk, milyen ellenszenvvel tekintett például „kellemetlen egyéniségű” és „komor” sógorára, Váci Gergelyre, illetve azt is, hogy egyik házasságkötése alkalmával (feleségei szó szerint halomra haltak, így hatszor nősült) milyen örömet szerzett neki a

⁸ MISKOLCI CSULYAK István 1635. július 9-én írott levele, közli ZOVÁNYI Jenő, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XIII (1929), 143.

⁹ CSERNÁK Béla, *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1992, 179.

templomba véletlenül beröpülő kismadár.¹⁰ Ugyanígy a puritánus magatartás szöges ellentéte a naplójában oly gyakori öndicsérgetés, további dicséretre szomjazás, amikor különböző intellektuális képességeit, tanulásbéli gyors előrehaladását ecseteli.¹¹ Márpedig ez a fajta hübrisz ugyancsak ellentétes az önmegtágadásokban, önelfojtásokban oly gazdag puritán ember-ideállal.

Ami pedig a fiú, Gáspár puritánellenes indulatait illeti, azoknak okát elsősorban egy családi tragédiában kereshetjük. Abban, hogy Miskolci Csulyak István tíz gyermeke közül egyedül ő maradt életben; még születéséről is egy haláleset kapcsán ad hírt az apa önéletrajza: „E fiacskánk (Gáspár) születésének édességét István fiunk halála tette keserűvé.”¹² Ez még akkor is a szokottnál szorosabbra fűzné az apa-fiú kapcsolatot, ha egyéb tényezők nem játszottak volna közre Gáspár apjához olyannyira hasonló magatartásának, ellenérzéseinek, indulatainak kialakulásában. Ezt az öröklött idegenkedést az ő esetében még az sem enyhítette, hogy egyik felnevelő iskolája éppen Amesius több generációra kiható működésének színhelye, a frízöldi Franeker volt. Szinte képtelenségnek, fintoros fordulatnak tűnik, hogy puritánellenes irományát ebben az egykori puritán fellelegvárban vetette papírra. Az ifjabb Miskolci Csulyak első antipuritán tevékenysége is öröklött gesztus, az apai minta pontos utánzása, hiszen – mint Zoványi Jenő és Bán Imre is tudósít róla – 1651 februárjában azért távolították el Sárospatakról, mert „Tolnai ellen izgatott”,¹³ illetve „ellene árulkodott.”¹⁴

Ugyancsak Bán Imre figyelmeztet bennünket egy puritán–antipuritán hitvita-léggört teremtő eseményre, amely egy Hollandiát járt magyar diák és egy holland teológus között zajlott. „A Miskolci Csulyak–Telkibányai párharcnak voltak előzményei, s különösen nagy port vert fel Maresius Sámuel grönningai (groeningeni) professzornak Szathmári Baka Péterrel 1649 és 1653 közt lefolyt vitája. A puritánus elvű bátor magyar deák, a retrográd szellemű Maresius nagy felháborodására, keményen visszaverte a magyar puritánusok elleni vádakát, s végre is hallgatásra kényszerítette a konzervatív egyházi rend védelmezőjét.”¹⁵ Ha lefejtjük Bán Imre szövegéről a még 1958-ban is kötelező, először Makkai László által sulykolt puritán = református kuruc retorikát, fontos információ birtokába jutunk a puritánus Szathmári Baka diadaláról. A folytatásnak, a Miskolci Csulyak–Telkibányai véleménycserének (legfeljebb indirekt hitvitának) a már vázolt okok miatt nem lehetett győztese és vesztese.

¹⁰ MISKOLCI CSULYAK István, *Curriculum vitae*, ford. RITOÓK Zsigmondné = RMKT XVII/2, szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 287, 294.

¹¹ *Uo.*, 284, 287, 291.

¹² *Uo.*, 295.

¹³ BÁN, *i. m.*, 110.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 407.

¹⁵ BÁN, *i. m.*, 112.

E hosszas előkészítés után ideje közelítenünk a két szöveghez. Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismusa*¹⁶ elején a zempléni és abaúji lelképászorokhoz szóló *Ajánlás* aránylag szelíden, a „tövisek közt sajlódott gyöngé lilium”-mal, azaz a veszélyeztetett egyházra a 17. század folyamán számtalanszor alkalmazott képpel indul. Szerzőnk jelzi, hogy ezúttal nem a honi egyház van veszélyben, hanem a „környűl való Belgiumi, Scotiai, Galliai, Hiberniai Ecclesiák”,¹⁷ s nekünk az ő keserves sorsuk elkerülésén kell fáradoznunk. Ahogy haladunk az *Ajánlás* szövegében, úgy fokozódik a szerző indulata; első dühét nem is annyira a puritánokon, hanem általában az idegen szokások majmolóin tölti ki, az érthető és jogos nemzetfélétségből nem egyszer kifejezetten visszataszító xenofóbiába csúszva. Ezt az idegenellenes kirohanását az *Independentismus* szerzője halála előtt még egyszer megismétli majd „zoo-teológiai” kézikönyvének, az *Egy jeles Vad-Kertnek* a majomról szóló címszavában.¹⁸

Az *Angliai independentismus*ban így ír, minden idegenellenes túlzása ellenére ekkor még sok igazat és bölcszet is: „Mert ugyanis E mi siralmas időnk az idegen országból kapott marhát, szokást, köntösöket melly igen nagyra betsüllye, naponként láttyuk: azonban az idegen köntös alatt, az idegen Országi hitván erkölts fojtó métely, minden rendek közzé melly fogonatosan szivárogjon; a minden napi szemmel látott példa nyilván mutogattya [...] Egy szóval, sokaknak szemek előtt kedvesebb egy idegen országi tarvarjú, hogy nem egy hazájokbeli hizlalt borjú.”¹⁹ Már e néhány sor is apai örökség a javából, hiszen annak idején az idősb Miskolci Csulyak nem csupán Tolnaiék – szerinte – kétes belbecsét kárhoztatta, de idegenes-modoros külszínüket, viselkedésüket is. A szöveg azonban nem ebben az első *Ajánlás*ban veszít el minden arányt és mértéket, hanem az olvasókhöz szóló, inkább taszító, mintsem csalogató előszóban. Példa és párhuzam nélküli már maga a megszólítás is. A 17. századi ortodox és puritán írásművek egyaránt csak keresztyén, kegyes, etc. Olvasót ismernek. Nem így szerzőnk, aki valóságos captatio malevolentiaere ragadtatja magát, amikor is a Gonosz Szemű Olvasót szólítja meg, aki-ben nem barátot, nem szövetségest lát, hanem egyértelműen ellenséget. Ahogyan Bartók István írja: „Miskolci C. Gáspár (1654) egyáltalán nem leplezi dühét a gáncsoskodók ellen. A szokásos szerénykedések helyett inkább fenyegetőzik: jól gondolja meg az akadémikoskodó, mielőtt beleköt művébe, mert lehet, hogy az ő fogyatékoságaira fog fény derülni.”²⁰ Itt ismét az apai szemlélet öröklődésének lehetünk tanúi, csak sokkal vadabb, indulatosabb formában; ami az egyikőjüknél még csak jótanulós kérkedés, az a másikuknál az esetleges olvasói bírálat gőgös és durva elhárítása. Egy idő után Miskolci Csulyak belefárad a még el sem hangzott vádak cáfolgatásába, s a jól bevált receptúra szerint

¹⁶ MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independentismus, avagy az Ecclesiái fenytékben és a külső Isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban minden reformata Ecclesiaktól különböző fejetlen lábság*. Utrecht, 1654 – RMNy 2558.

¹⁷ *Uo.*, 3r.

¹⁸ MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert*, sajtó alá rend., jegyz., utószó, szövegválogatás STIRLING János, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1983, 172.

¹⁹ MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independentismus...*, i. m., 5r.

²⁰ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998, 294.

sűrűn kezd hivatkozni azokra a tekintélyekre, akiknek művéből merített, például Johan Hoornbeck *De Brownismo* c. könyvére. E tárgyilagos(abb) kitérőt ismét gyalázkodások követik, méghozzá a későbbi *Vadkert*-íróhoz méltó módon – megint csak állattani káden-ciával: „a tetvest vakaródzásáról, a medvét dorombolásáról könnyű megismerni.”²¹ Az értekezés főszövegének első része, ha úgy tetszik, első fejezete, szabályos kis angol egy-háztörténet, az anglikán egyház alapításától Véres Mária (ama „keresztyén vért szomjú-hozó Jézabel”)²² rémuralmaig. Szerzőnk itt (még) meglehetősen tárgyilagos képet fest az „együgyű prédikátorok”²³ elnyomásáról a javadalmakban dúskáló püspökök által. A vita-irat e részében még azonosulni is tud a puritanizmus eredeti kiváltó okaival, a főpapi önkényt egyértelműen elítéli, s William Whitakerről és William Perkinsről (a magyar puritánok annyiszor parafrázelt és olyannyira megbecsült „Whittakerus” és „Perkinsus Wilhelm”-jéről) őszinte elismeréssel ír: „...hogymég mit kelleneis prédicálniok nem mindenkor vólt szabad [ti. az együgyű prédikátoroknak!], hanem a mit amazok parantsol-tanak nékiek; hogy ha közzülök valamelyik tsak száját ellenek feltátottais, ottan vagy tisztitól fosztatott meg, vagy számkivetésben üzetett, vagy mint sokaknak mind két fülök elmetéltetett...”²⁴

Ehhez az angol egyháztörténeti áttekintéshez a mai olvasó számára hasznos és anek-dotákban ugyancsak gazdag háttérolvasmány lehet Szántó György Tibor *Anglikán refor-máció, angol forradalom* c. könyve, amelynek segítségével még a korabeli mellékszerep-lők is könnyen azonosíthatók. Így az 1637-ben fülétől megfosztott, a Whitehall előtt pellengérré állított három antiepiskopális hős, William Prynne, Henry Burton és John Bastwick személye is.²⁵

Miskolci Csulyak Gáspár látszólagos toleranciája még akkor is tart, amikor I. Jakab *Basilicon dórónja* kapcsán ír (ugyanolyan megértően, mint korábban Whitakerről és Perkinsről) az egyházi élet megtisztításán (de nem felforgatásán) fáradozókról: „...melyre nézve osztán vagy magától a Királytól vagy a Püspökségnek valamely Fau-torátul tsuff képpen Puritánusoknak nevezettek, mely neveket noha annak utána más kegyes életű tiszta tudományú, és efféléket más indulattal jobbítani akaró tudós embe-rekreis terjedett: mindazáltal ezeket ingyen sem illetvén, szóllunk tsak azokról, kikre ez nevezet kiváltképpen szabatott.”²⁶

Ezt követően Miskolci Csulyak három osztályba sorolja a spirituális megigazulás jámbor igényén túlnövő „igazi” puritánokat: mérsékelt konformisták, vad nonkonformis-ták és legvadabb szeparatisták alcsoportjára, majd bonyolult táblázatban ismerteti az angliai puritanizmus további ág-bogait.²⁷ „A separatismusnak avagy Brunnismusnak terjedéséről” szóló második rész a felforgató Robert Brownról és követőiről szóló érte-

²¹ MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independentismus...*, i. m., 8r-v.

²² *Uo.*, 4.

²³ *Uo.*, 6.

²⁴ *Uo.*, 6.

²⁵ SZÁNTÓ György Tibor, *Anglikán reformáció, angol forradalom*, Bp., Európa Könyvkiadó, 2000, 242.

²⁶ MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independentismus...*, i. m., 9.

²⁷ *Uo.*, 13.

kezés, amelyben – sokadik ellentmondásos jelenséggént – a honosítás, az otthoniasság, a homeliness ismét jellegzetesen puritán stílusjegyével találkozunk, ezúttal Brown nevének magyarítása kapcsán, de további hasonló, meglehetősen bumfordi nyelvi kísérletek nyitányaként is: „Mivel pedig az Anglusok az írásnak kimondásában mitőlünk magyaroktól különböznek, én azért a Magyaroknak kedvéért a nevezeteket mind a mi nyelvünk szerint alkalmaztatam.”²⁸ Ez a kedves, de túlhajtott magyarítás-mánia a továbbiakban nem kevés fejlődést okoz a mindenkori magyar olvasónak. Az angol, amerikai, skót, holland és német nemzeti könyvtárak sem tudtak ugyanis információval szolgálni bizonyos „Csidlei Katá”-ról, „az Brunnistáknak tsábító profetessájok”-ról.²⁹ Azt természetesen ki lehet következtetni, hogy az illető elfajult hölgyet Kate Chidley vagy Chiddeley néven tisztelhetjük, de ennél aztán nem jutunk tovább, pedig e próféta-állítólag könyveket is publikált. Annál dúsabb és közismertebb szakirodalma van Anne Hutchinsonnak, a 17. századi Massachusetts híres-hírhedt laikus teológusasszonyának, akinek kárhuzatos személyéről Csulyak írása számos pontján megemlékezik, s akinek portréját e szavakkal vezeti be: „Cotton János segéde és mint egy ugyan kollégája volt egy igen tudós, de mindenféle eretnkségekkel tellyes Hutchinsonia nevű Asszonyi állat, ki az Independensek között merő Profetissa gyanánt tartatott, kiről még mais sok tsudálatos dölgoakat írnak.”³⁰

„Az Independentismusoknak benn Angliában való terjedéséről” c. fejezet folytatja az anglikán egyház belső ügyeinek tárgyalását, még mindig viszonylag objektív (bár taktikázó) összefoglalást adva William Laud Canterbury érsek viselt dolgairól. Ebben a fejezetben még egy korabeli angol szállóige, a „no bishop, no king”³¹ idézésére is vállalkozik a szerző, igaz, hibás ortográfiával. Laud jellemzését így indítja Csulyak: „Laud [...] az Érsek magára vállalván, a hajdani Papistai majmoskodásoktól, nem szintén üres Angliai liturgiás könyvet [a *Book of Common Prayerst*] nehól talám mégis jobbította; de ellenben ismét, sok helytelen papistai ceremóniákkal megis vesztegetvén kiadta...”³² Miskolci Csulyak Gáspár még akkor sem mutat igazán hiteles vitairat-hőfokú haragot, amikor Laud tetteinek következményeit ecseteli. Hangja csak akkor válik valóban élessé, amikor a szövegben elérkezik I. Károly kálváriájához és – legalábbis szerzőnk szerint – mártíriumához, a királyi család tagjainak viszontagságaihoz, továbbá Hugó Péter (Hugh Peter) katona prédikátor uszító beszédeihez, aki a korszak jellegzetes gúnyrajz-hőse is volt.³³

Miskolci Csulyak Gáspár – mint iratában annyiszor – ezúttal is egyfajta pseudo- vagy kryptopuritánus módjára viselkedik, amikor a puritán szerzők által oly gyakran alkalmazott valóságghú képekkel, úgynevezett reáliákkal ecseteli a halálos ítélet előtt aprólékos idegháborúval meggyötört király kínjait: „...a minden könyörületességtől üres Independens vitézek a Birák elölli elragadgyák, a seregben széllyel huczollyák, ki egyképpen, ki másképpen undokul tsufollya, nemellyek menése közben az utban lába alá darab fákot,

²⁸ *Uo.*, 15.

²⁹ *Uo.*, 25.

³⁰ *Uo.*, 43.

³¹ *Uo.*, 50.

³² *Uo.*, 53.

³³ SZÁNTÓ György Tibor, *i. m.*, 283.

köveket, hányván, bosszontyák, némellyek a tabáknak füstit, mellyet tudtak, hogy boldog állapattyában mindenek felett utállt, tele szájjal orrában fújták [...] egy [...] soknak láttára arczul is pökdöste: mellyet nagy engedelmesen orczájáruul letörülvén, azt mongya: *Az én Christusom mindeneknél én érettem nagyobbat szenvedett.*³⁴

A király megaláztatásainak leírása – biztos dramaturgiai érzékre valló módon – Krisztus keresztútjának és kinszenvedésének a 17. századi Angliába áttelepített mása, amelyben a jelenkoriságot (ti. az akkori jelent!) a dohányfüst-epizód képviseli. I. Károly keserves sorsának pontos felidézése után ismét egy heves próféta-ellenes kirohanás következik, ismét a nem azonosítható „hetyke Csidlei Kata” személyéhez kötve,³⁵ hogy az olvasó kellőképpen felkészüljön egy látszólag általánosabb, valójában nagyon is konkrét támadásra, amelynek meg nem nevezett címzettje a puritán eszmékkel rendületlenül rokonszenvező Lorántffy Zsuzsanna, akinek közvetlen szerepe volt a Miskolci Csulyakok ősellenségének, Tolnai Dalinak Patakra telepítésében is: „...messze távozván a hajdani Puritánusoknak együgyűségétől; főképpen pedig a fő Asszonyokat minden tehetségekkel igyekezik magok pártjára tsábitani, és másoknak minden javait ha lehetne magoknak koporítani.”³⁶ A félrevezetett főasszonyok után ismét eljutunk a Miskolci Csulyak Gáspár-féle puritánus panoptikum egyik szörnyalakjáig, Anne Hutchinsonig. Kár, hogy szegény Gáspár nagytiszteletű úr nem tudta, hogy könyvének egyik kiváltképp ijesztőnek szánt figurája végül a puritánok kitaszítottjaként halt meg, s Massachusetts állam azért vetette ki magából, mert puritánus papjait és azok ígehirdetéseit bírálni merészelt. A róla és barátnőjéről-harcostársáról, Mary Dyerről keringő legendákat olyan „szuperpuritán” szerzők terjesztették, mint John Winthrop, Massachusetts – a teokrata állam – kormányzója.³⁷

Bamber Gascoigne *A keresztények* című nagysikerű egyháztörténeti filmsorozatában, illetve annak könyvváltozatában röviden kommentálja Hutchinsonné (aki mellesleg az emancipált amerikai protestáns hölgyek egyik háziszentje) és barátnője elrettentő esetét, illetve teljes terjedelmében közli a két szörnyszülés – mint isteni büntetés – leírását.³⁸ Az angolul nem, vagy legfeljebb igen keveset tudó, holland forrásokból dolgozó Miskolci Csulyak Gáspár drámai leírása semmivel sem halványabb a korabeli új-angliai krónikák szövegénél: „Isten [...] igaz ítéletit [...] Hutchinsonián kezdette gyakorlani. Ugyannyira, hogy ez a Hutchinsonia egyczersmind sokaknak szeme láttára harmincz külömb külömb-féle rettenetes tsuda fajzatokat szült, azoknak száma szerint, a mennyi kivál képpen való eretnkségeket vallott. Más ismét egy DIER (Mary Dyer) nevű Asszonyi Állat [...] egy

³⁴ *Uo.*, 95.

³⁵ *Uo.*, 112.

³⁶ *Uo.*, 132.

³⁷ *The Journal of John WINTHROP = The Norton Anthology of American Literature*, W. W. Norton and Company, 1989, 30. – Egy rövid részlet Hutchinson szörnyszülötteiről: „Sept., 1638 [...] Mrs. Hutchinson, being removed to the Isle of Aquiday, in the Narragansett Bay, after her time was fulfilled [...] was delivered of a monstrous birth...”

³⁸ Bamber GASCOIGNE, *A keresztények*, ford. PETRŐCZI Éva, SZABÓ István, Bp., Kossuth Kiadó, 1992, 211.

éktelen tsuda nöstén fajzatot szült, kinek semmi feje nem vólt...³⁹ A borzalmakkal teljes leírásból egy anencephaliás magzat születése hámozható ki.

E két – meglehetősen erőteljes színekkel festett – antifeminista közjáték után meglehetősen dramaturgiai kifáradás mutatkozik Miskolci Csulyak szövegében; erejéből a továbbiakban már csak egy önisméltésekkel teli summázásra telik: „az Independentismusnak mérge [...] a szentségnek gyenge palástyában öltözik, derekát szelidséggel övedzi, pálczája gyanánt a kegyességet kezében viteti...⁴⁰

Az értekezés végén Bereghi M. János idézésre érdemtelen, puritánkárpáló versikéje, az *Oda Elegiaca* olvasható. Miskolci Csulyak Gáspár munkája, amelynek Telkibányai Istvánén kívül egyéb korabeli visszhangját nem ismerjük, aligha számíthatott széleskörű recepcióra; még a puritánus eszmék, a zsinat-presbiteri rendszer hazai ellenzői sem forogathatták túl nagy haszonnal. Valószínűleg azért, mert írásának pillére nem egy (vagy több) közkezen forgó (gyakran latinból fordított) angol vagy holland teológiai mű, hanem hollandul tanulmányozott, gyakran anekdotákból táplálkozó, a 16–17. századi angol történelmet és egyháztörténetet tárgyaló, csak részben megnevezett munkák. Márpedig Anglia, de különösen Új-Anglia történetének eseményei és szereplői meglehetősen kívül eshettek akkoriban még a művelt hazai olvasók tudásanyagán és érdeklődési körén is. Legfeljebb a királynyakazás riasztó konzekvenciáinak lehetett valamicske hatása, bár nem túl jelentős, mert a hazai puritánok soha nem jutottak hatalmi helyzetbe, sem az egyházi, sem a világi életben. Adósok vagyunk ezek után még egy kérdéssel: honnan tudhattak olyan sokat Miskolci Csulyak holland forrásai (informátorai) az angol és új-angliai eseményekről? Számos összefoglaló mű, a legrészletesebben talán Perry Miller *The New England Mind*ja számol be arról, hogy a holland és az angol anti-epizkopális körök története már a 17. század legelejétől közös szálon futott. Jó példa erre a Gainsborough melletti scroobyi gyülekezet, amelynek élénk leideni kapcsolatai voltak, olyannyira, hogy 1620-ban együtt vándoroltak ki a Mayfloweren, és Plymouthban együtt alapították gyülekezetet.⁴¹ Mindenesetre, a másodkézből való forrásoknak (is) köszönhetőek az olyan, mulatságos félrecsúsítások, mint a puritánok közösségéből kivetett Anne Hutchinson harcos puritán amazonként való bemutatása. Láthattuk azt is, hogy Miskolci haragjának céltáblája nem a Perkins–Whitaker–Ames „szentháromság”, hanem Cromwell körei, vagyis az államhatalmat gyakorló királynyakazók. Vitairatának 150 oldalát többször áttanulmányozva egyébként is az a benyomásunk, hogy az indulatok java a két előljáró beszédben, különösen az ellenségként felfogott olvasóhoz szóló ajánlásban elfüstölgött már. Záradécul csak annyit: 1689-re, 61 esztendő korára Miskolci Csulyak Gáspárban elhalványult az apai örökség, s a közös sors és fenyegetettség is közelebb hozta egykori hollandiai diáktársához, Nánási Istvánhoz, a *Szű titka* című puritán traktátus írójához, akit az *Egy jeles Vad-kert* előszavában „Becsületes Collegá”-nak, „Tiszteletes Tudós

³⁹ *Uo.*, 134.

⁴⁰ *Uo.*, 147.

⁴¹ Perry MILLER, *The New England Mind: The Seventeenth Century*, Cambridge, Harvard University Press, 1954; *The Puritans: A Sourcebook of Their Writings*, ed. Perry MILLER, Thomas H. JOHNSON, Mineola, NY, Dover Publications, 2001.

Nánási István Uram”-nak titulál, annak kapcsán, hogy egy Ravasz Ferenc nevű jezsuita mindkettejüket kiebrudalta szolgálati helyükről.⁴²

Hogy hogyan reagált Miskolci Csulyak Gáspár puritánokat vádló könyvére – mégpedig alig nyolc nappal annak megjelenése után – az ugyancsak abaúji és zempléni kötődésű, ugyancsak Frankerben (és Groeningenben) iskolázott Telkibányai P. István⁴³ – erre nem könnyű és nem egyszerű a válasz. Főként azért, mert Telkibányai „ráfelelő” szövege nem olyan, mint például Tótfalusi Kis Miklós *Apológiája*, ahol egy állítást, egy vádat egy cáfolat, egy védekezés követ. Ilyen párhuzamosságra, azonos ritmusú szövegre már a terjedelmi különbségek miatt sem lehetett esély; a Telkibányai-textus kevesebb, mint egyharmada Miskolci Csulyakénak. Párhuzamot – a művek keletkezési helye, a nevezetes frízföldi egyetemi város, Franeker mellett – csak a szerzők által megszólított itthoni célközönség kínál. Pontosabban: a magabiztos Miskolci Csulyak Abaúj és Zemplén egész papságának címezi művét, míg Telkibányai szerényen csak Komáromi János abaúji lelkészt szólítja meg név szerint, akiről feltételezhető, hogy talán az 1662-ben Debrecenben született, Leidenben tanult s Debrecen puritán eszmékkal rokonszenvező köreiből tartozó Komáromi A. János apja volt.⁴⁴

Telkibányai már az ajánlásban világosan kimondja: Miskolci Csulyak Gáspár, aki neki földije és egyszersmind Hollandiát járt peregrinus-földije is volt, s így minden véleménykülönbség ellenére kijár neki a „Kedves Atyám fia” titulus, nem önálló mű írására ihlette őt, hanem arra, hogy a franekeri egyetem egykori puritánus „védőszentjének”, a tiszta életű és szándékú William Amesnek egy rövidebb (eredeti formájában William Bradsaw által írott) értekezését ültesse át (latinból) magyarra, s így kísérelje meg a tévedésekben gazdag *Angliai independentismus* cáfolatát: „...nékemis erre (ti. a fordításra) alkalmatosságot nyújtott az én kedves Atyámfiának MISKOLCZI GÁSPÁR Uramnak [...] kibotsátott, követésre ugyan (melly barátomnak engedelmével légyen mondván) felette káros; de tudni igen szükséges munkátskája.”⁴⁵ Telkibányainak az a lépése, hogy a még az ortodox körök s még az indulatos Miskolci Csulyak Gáspár által is tisztelt és elismert Amesius szavaival (Telkibányai István Bradshaw eredeti szerzőségét szemlátómást figyelembe sem veszi, a címlapon is Ames nevét szerepelteti) cáfolja meg a Miskolci Csulyak művében elősorjázó puritánellenes vádak, több mint kétséges eredményt hozott. Az feltétlenül bölcsességről, önmérsékletéről tanúskodik ugyan, hogy az akkoriban szokásos viszont-vagdalkozás helyett egy nemzetközi teológiai szaktekintély szavait használja pajzsként a – legalábbis részben – igaztalan támadások ellen, egy fontos tényezőt azonban figyelmen kívül hagyott. Nevezetesen azt, hogy Miskolci vitairatának fő céltáblája nem a puritán mozgalom egésze, s végképp nem a mindig nagy reverenciával emlegetett William Ames, hanem a puritanizmus csupán egyik, a társadalom és az egyház stabilitását különösen is veszélyeztető ága, az independentizmus. Amely ráadásul koránt-

⁴² MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert...*, i. m., 493.

⁴³ Róla bővebben: ZOVÁNYI, *Magyar protestáns...*, i. m., 628.

⁴⁴ *Uo.*, 331.

⁴⁵ TELKIBÁNYAI P. István, *Angliai puritanismus*, Utrecht, 1654, 3 – RMNy 2559.

sem maradt meg tisztán spirituális keretek között, hanem jelentős mértékben politikai törekvések, hatalmi játékok eszközeül is szolgált.

Sem Bradshaw, sem Ames szövegének pillanatnyilag nem lévén birtokában, csak stilisztikai tapasztalatokra hagyatkozva tudok rámutatni Telkibányai magyarításának azokra a részleteire, amelyek csaknem teljes bizonyossággal az ő saját szövegei. A főszöveg hosszas, indulatok nélküli bevezető része, amely szerint a puritánok az igaz vallás oltalmazói, körülbelül a teljes terjedelem egyharmadáig tart. Ekkorra kezd felforrósodni Telkibányai István érvelése (és érverése); a tartalom itt is Amesé, de a megfogalmazás zsigeri realitása nagyon jellemzően magyar: „Magokat pedig gyomorból irtózni mongyák, minden afféle hatalomtól és az Egyházi polgári rendtől [...] kiváltképpen melyel az egy Fejedelem által való igazgatás (ugymint melyet Angliához legalkalmasabb igazgatásnak lenni ismérnek) tsak legkissebbenis megsértődnék.”⁴⁶

Amit pedig Telkibányai Ames nyomán a püspöki hatalomról és a jellegzetesen anti-episzkopális puritán magatartásról ír, az nem is annyira Miskolci Csulyak szövegének cáfolata, sokkal inkább megerősítő kiegészítése: „Summa szerint állattják, hogy avagy ezt a Püspököknek hazugsággal költött rendit tellyességgel el kelljen törteni.”⁴⁷

Telkibányai István egész válasza voltaképpen az episzkopális rendszer eltörlése, a zsinat-presbiteri vezetés megerősítése és általánossá tétele köré kristályosodik. I. Károly mártíriumát, az angol és új-angliai eredetű rémtörténeteket – amelyek a vitába szólító mű javát képezik – gyakorlatilag teljesen figyelmen kívül hagyja, mint számunkra, magyarok számára csaknem teljesen közömbös történelmi, egyháztörténelmi anekdotagyűjteményt. Ezzel szemben az amesi gondolkodáshoz való hűsége (ne felejtjük el, a *Medulla Theologiae* rendszerteremtő szerzője adja e munkácska közvetlen alapját!) bár sokkal logikusabb, ugyanakkor jóval kevésbé színes és életteli, mint Miskolci Csulyak Gáspáré. A könyvecske amúgy is kopár szövegét erősen megterheli a nagyszámú „taníttják”, „vittattják”, „állattják”, e mindig summázó szándékkal ismételtetett vezérszavak, amelyeket csak a VI. (befejező) részben vált fel a jóval emocionálisabb „szívből vallyák.”⁴⁸ A szöveg hatása, ereje mindenesetre meg sem közelíti Medgyesi Pál négy évvel korábbi *Dialogus politico-ecclesiasticus*át.⁴⁹

Igaz ugyan, hogy Medgyesi nem csupán általános írói erényeivel, de dramaturgiai érzékével is kitént kortársai közül. Nem várhatjuk tehát egy sokkal szerényebb életművű, alapvetően nem is literátorhajlamú alkalmi tollforgatótól, hogy az ő bravúráját megismételje, vagy felülmúlja. Mindenesetre igyekeztem kiválasztani a Telkibányai-könyvecske azon szemelvényeit, amelyek – ha stílusban nem is – legalább mentalitásukban közeli rokonságot mutatnak Medgyesi Pál gazdag és életteli érvelésével. Ezek a szemelvények kivétel nélkül az *Angliai puritanismus* befejező, *A külső Magistraturáról* szóló részéből valók: „Mert azt állattják (ti. a puritánok), hogy annak meghomályosítására és megkisebbitésére általabb utat senki tsak ki sem gondolhat, mint ha az Egyházi személyeket fő

⁴⁶ *Uo.*, 16.

⁴⁷ *Uo.*, 21.

⁴⁸ TELKIBÁNYAI, *i. m.*, 38.

⁴⁹ MEDGYESI PÁL, *Dialogus politico-ecclesiasticus*, Bártfa, 1650 – RMNy 2309.

emberekké, és magabiro Grofokká tészik, oly kiszolgáltato hatalmat engedvén nékiek, melly szintén az Országnak határáig kiterjed; és annakfelette a Királyoknak hatalmához hasonlittatik.”⁵⁰ Az idézett részlet a Miskolci Csulyak Gáspár könyvében szereplő „No bishop, no king!” honi változata.

Telkibányai István rövid értekezése egy jellegzetesen practicista intellemmel fejeződik be, melynek értelmében az egyházi méltóságok hatalmát olyannyira korlátozni kell, hogy annak akár bármelyik közrendű személy könnyűszerrel határt tudjon szabni: „Az Egyházi személyek felől pedig állattják, hogy közzülök senkit olly felső méltósághoz ne kellesék helyheztenni, hogy még tsak az alatson rendeknek, akar melly Magistrátusátólis könynyen meg nem zaboláztathatnék.”⁵¹

Joggal merülhet fel bennünk ezek után a kérdés: mit kaphatott a korabeli, illetve mit kaphat a mai olvasó Telkibányai István inkább logikai olvasókönyvre, mintsem vitairatra emlékeztető művétől? Elsősorban talán annak rokonszenves példáját, hogy a nagyon felfokozott, eksztázisra, miszticizmusra, világvége hangulatra és metaforatululásokra berendezkedett 17. századi egyházi (és irodalmi) léghő is termett olykor önfegyelemről tanúskodó, inkább racionális, mint emocionális műveket. S – valljuk be – ez az emberi-írói magatartás mindenképpen egyfajta „szárnypihenőt” biztosít mindazoknak, akik e kül-és belharcokban gazdag korszak írásos emlékeivel foglalkoznak. Telkibányai és az ő *Angliai puritanismusa* nem alkalmas ugyan a tömegek „panem et circenses”-igényeinek kielégítésére, arra azonban feltétlenül, hogy tiszta vonalvezetésére és mértéktartó érvelésére megbecsüléssel tekintünk.

Végül emlékezzünk arra, hogy Miskolci Csulyak Gáspár antipuritánus dühe sem vonul végig az *Angliai independentismus* mind a százötven lapján; olykor – az ellenkező előjelű családi háttér ellenére is – őszinte elismeréssel és megbecsüléssel szól a „fejetlen láb-ság”-nak, azaz a puritanizmusnak elkötelezett ellenlábásairól. Felháborodásra, az ellenfelet elsöprő dühre jobbra csak az angolszász világ olyan eseményei késztetik, amelyek a hazai „perem-puritanizmus” égőve alatt elő sem fordulhattak. Következésképpen, a nem minden pontján igazán meggyőző antipuritán vádirat számos passzusa inkább a mundér (akarom mondani, a palást) becsületéért íródott, s így csakis olyan iskolás, rövidke választ (védelmet) válthatott ki, mint Telkibányai írása.

Mindenesetre tökéletesen illusztrálja e két szöveg azt az elégszer nem ismételtető tény, hogy „vegytisztá” ortodoxiát és „vegytisztá” puritán eszméket balgaság volna számon kérnünk a 17. században keletkezett magyar protestáns vallásos irodalom alkotóitól. E század változékony, zaklatott, veszélyekkel teli léghőjében, akár egy életen, egy életművön belül is számos ellentmondással, következetlenséggel találkozunk, anélkül, hogy az illető szerzők emberi, írói hitelét meg kellene kérdőjeleznünk.

⁵⁰ TELKIBÁNYAI, *i. m.*, 39.

⁵¹ TELKIBÁNYAI, *i. m.*, 40.